

■ Gülhan Atnur

XIX əsrdən başlayaraq tatarların tarix, mədəniyyət, dilçilik və s. sahələrdəki yüksəlişi yeni bir tatar ədəbiyyatının formalaşmasına zəmin yaratdı. Həmçinin şifahi xalq ədəbiyyatının dünya və ölkə mədəniyyətinə xidmət etməsi, tədris zamanı şagirdlərin öyrənmə bacarığını asanlaşdırması müşahidə edildi. Bütün bunlar folklorun yazılı ədəbiyyatı içində daha çox yer almasına rəvac vermişdir.

Abdulla Tukay şifahi xalq ədəbiyyatının millətlər üzərindəki müsbət təsirinin fərqi varan tatar şairlərindən biridir. Həyatındakı böyük məhrumiyyətlərə və erkən yaşda vəfat etməsinə rəğmən milli tatar ədəbiyyatının meydana gəlməsi üçün şərait yaradan əsərlər qələmə almışdır.

Poeziyasında didaktikaya xüsusi önəm verən A.Tukay daha çox əruz vəznində, qəzəl, qəsidə və məsnəvi formasında şeirlər yazmışdır. O, yaşadığı dövrün sosial, mənəvi və iqtisadi problemlərini əks etdirən sənətkar idi. Ədəbiyyat tarixçisi Əbdürrəhman Sadi Tukayın həyatının müxtəlif mərhələlərinin onun yaradıcılığına təsir etdiyini qeyd etmiş və yaradıcılığını aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. *dindar, milliyyətçi, İslam tərəfdarı olduğu dövr*
2. *tatar milliyyətçisi olduğu dövr*
3. *böhran yaşayaraq milliyyətçilikdən üz döndərdiyi dövr*
4. *yenidən dinə və milliyyətçiliyə qayıdış dövrü*

Tukayın Türkiyədəki ilk tədqiqatçılarından biri sayılan Fatma Özkan isə onun şeirlərini "eşq, millət və milliyyətçilik", "azadlıq, din, maarif", "uşaqlarla bağlı şeirlər" başlıqları altında analiz etmiş və Tukayın, əsasən, xalqa faydalı şeirlər qələmə aldığını, uşaqlara aid şeirlərində folklor motivlərindən yararlandığını qeyd etmişdir.

Tukaya görə, milli ədəbiyyatı formalaşdırmağın yolu şifahi xalq ədəbiyyatından keçir. Buna görə də o, yalnızca folklor motivləri olan şeirlər qələmə almamış, həmçinin xalq ədəbiyyatı ilə bağlı düşüncələrini və əldə etdiyi faktları "Xalq ədəbiyyatı", "Xalq Munnarı" adlı kitabçalarda toplamışdır. Bu yazılarında Tukay xalq ədəbiyyatının önəmini belə ifadə edir: "Şübhəsiz ki, folklor gələcək ədəbiyyatımızın əsasını təşkil edəcək. Rusların Puşkin və Kolstov kimi görkəmli şairləri xalq ədəbiyyatını təqlid edərək gözəl nümunələr yaradıblar. Sözügədən şeirlərin sevilməsinin səbəbi isə hiss, məna və təsvir baxımından xalqın ürəyinə yol tapacaq ölçü və formalarda qələmə alınmasıdır". Buna da qeyd etmək lazımdır ki, Tukay məhz rus şairlərin açdığı cığırda irəliləyərək Puşkin, Lermantov, Mayakovski, Kolstov kimi folklorlardan bəhrələnən şairlərdən təsirlənmiş, hətta onların şeirlərini tatar türkcəsinə tərcümə etmişdir.

Tukayın şeirlərində ən çox rast gəldiyimiz folklor motivi isə nağıl və əfsanələrdir. Belə ki, 5 əfsanə, 8 nağıl xüsusiyyətini özündə cəmləşdirdiyi şeiri mövcuddur. Bu şeirlər əruz və heca vəznlərində qələmə alınmışdır. Şeirlər (ikisi istisna: "Tölki hem Üzim Cimişi", "Sütke Tüşken Tışkan") mövzu və qəhrəman etibarını ilə tatar folklorundan seçilmişdir.

ƏFSANƏLƏR

Mövzusunu mifologiya, din, tarix və ya fantastik əhvalatlardan alan, bəlli zaman və məkana bağlı olaraq söylənilən əfsanələr xalq ədəbiyyatının nağıllardan fərqli olaraq daha çox gerçəyi yansıdan həcmə kiçik bir janrıdır.

Tukay "Şürelə", "Su Anası", "Kazan və Kaban Artı", "Kütmegende" və "Sabıyqa" adlı şeirlərində əfsanə mövzuları və ya qəhrəmanlarından istifadə etmişdir. Bu şeirlərdəki varlıqlar Tatar və Başqırd əfsanə və nağıllarında tez-tez qarşılaşdığımız ruhlardır. Şairin ləqəb-

ləri arasında "Şürelə" və "Biçura" kimi təbiət ruhlarının adlarının olması, həmçinin uşaqlığını kirsal kəsində (demoqrafik cəhətdən əhalinin seyrək olduğu və sənayedən daha çox bitkiçilik və heyvandarlıqla məşğul olduğu coğrafi və bəşəri baxımdan təbəqələndirilmiş yer və ya bölgə) keçirməsi bu əfsanələri hələ kiçikdən eşitdiyi ehtimalını qüvvətləndirir.

Tukayın qələmə aldığı "Şürelə", "Su Anası", "Kazan və Kaban Artı" şeirləri, əslində, mifik köklü (bildiyimiz kimi miflər zamanla əfsanəyə çevrilə bilər) əfsanələrdir.

Tukayın şeirlərində qarşımıza çıxan ilk ruh meşənin ruhu Şürelidir. Adını yaşadığı məkandan alan meşə ruhları, əsasən, yazda görünən və buraya gələnlərin yolunu azmasına səbəb olan varlıqlardır. Meşəyə yolu düşənləri qıdqlayaraq öldürən Şürelinin ağıllı bir gənc tərəfindən məğlub edilməsinin danışıldığı şeir uşaqlara da düşmənləri üzərində yalnız ağıllı mübarizə vasitəsi ilə qalib gələ biləcəkləri mesajını verir. Adı çəkilən şeir Tukaydan sonra o qədər məşhurlaşmışdır ki, hətta bu motiv üzərində opera, balet, rəsim, heykəl, cizgi romanlar yaranmış və Tukayın "bir gün mütləq rəssamlar Şürelini rəsmə çəkəcək" ümidi özünü doğrultmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, şeir eyniadlı əfsanədəki motiv və məkana sadiq qalaraq yazılmışdır.

Şairin Şürelini qəhrəman olaraq seçdiyi şeirlərdən biri də "Kütmegende"dir. Tukay bu nümunədə şaxtanın zalımlığını göstərmək üçün Şürelə ilə soyuğu qarşılaşdırmış və ondan rəmz kimi istifadə etmişdir.

Tukay yaradıcılığındakı mifik obrazlardan biri də su ruhlarıdır. Su içməyə və üzməyə gələnlərə zərər vuran, suların sahibi olan bu ruhlər şamanizmin qalıqlarıdır. Şair "Su anası", "Kazan və Kaban Artı" şeirlərində məhz bu ruhlardan bəhs edir. "Su anası" şeirində uşağın adı keçən ruhun darağını əlindən alması, bu ruhun itlərdən qorxması,

uşağa və ailəsinə müsəllət olması danışılır və uşaqlara özlərinə aid olmayan əşyalara əl vurmamaqları tərbiyə olunur. Şeirdəki hadisələri nəql edən əfsanələrdə olduğu kimi, birinci şəxs, yəni uşağın özüdür. Bu şeirdə yalnız su anası deyil, həmçinin it də mifoloji simvol kimi istifadə edilmişdir. Su anasının itdən qorxması köpəyin mifologiyadakı şeytani dəf etməsi ilə bağlıdır.

"Kazan və Kaban Artı" şeirində isə zəngin və gölün dibində möhtəşəm imarəti olan ubırın evin gözəlliyinə aldanıb gələnləri (əsasən, qızları) qonaqladıqdan sonra yandırmasından bəhs olunur. Şeirdəki məkən Kaban gölüdür. Şeir hadisəyə şahid olanların dilindən nəql edilir.

Tukayın əfsanələrdən ilhamlanaraq yazdığı şeirlərdə əfsanə qəhrəman və mövzularına sadiq qaldığı müşahidə edilir. Sadəcə bu əfsanələr uşaqların tərbiyələndirilməsi üçün nəzmə çəkilmişdir. Şair "Sabıyqa" adlı şeirində uşaqlara Şürelə, Ubır, albastı kimi ruhlara inanmamaqlarını və bunların "şairanə yalan" olduğunu qeyd edir.

NAĞILLAR

Tukayın müxtəlif formalarda şeirlərində istifadə etdiyi digər şifahi xalq ədəbiyyatı janrı da nağıllardır. Nağıllar "yalan, yanlış hekayələr" adlandırılarsa da, eynən digər folklor nümunələri kimi 1) toplumların gündəlik həyatlarını şən keçirmək, əylənmək; 2) adət-ənənələrə sahib çıxmaq; 3) maarif və mədəni dəyərləri gələcək nəsillərə aşılamaq; 4) cəmiyyətin və ayrı-ayrı fərdlərin basqısından azad olmaq kimi məqsədləri olmuşdur. Əsas ideyasını sətiraltı mənalarla ifadə edən nağıllar uşaqlarla yanaşı, böyükler üçün də nəzərdə tutulmuşdur.

Tukayın nağıl motivli şeirləri, əsasən, sehirli-məişət və heyvanlar haqqında nağılların xüsusiyyətlərini daşıyır. Bu şeirlərdəki formal ifadələr (giriş - başlanğıc, əsas mövzu, final), fantasti-

ka və qaravəllilər nağıllardangəlmə cəhətlərdir.

Heyvanlar haqqında nağıllar qara- vəlli hissəsi az, qısa və lakonik mətnlər olsa da, tərbiyəvi əhəmiyyəti çoxdur. Qəhrəmanlar, əsasən, heyvanlar olsa da, bəzən insan surətlərinə rast gəlinir. Tukayın ikisi başqa dillərdən tərcümə olan heyvanlar haqqında nağılları "Maktanışu", "Sütke Tüşken Tışkan" (tərcümə), "Kük Sıyır", "Tölki hem Yözim Cimişi" (tərcümə), "Kece Tugrısında" və "Kece Bilen Sarık"dır. Bunlardan başqa şairin "Gali Bilen Kece", "Ftıyma Bilen Sandugaç", "Miyav Bike", "Yalkav Maymay", "Şayan Pisi", "Kızıqlı Şekirt", "Biçare Kuyan" kimi şeirlərində də bu nağılların xüsusiyyətlərinə də cüzi şəkildə rast gəlmək olar.

Tukay heyvanlar haqqında nağılları mövzu kimi işlədiyi şeirlərinin bəzilərində nağıllara aid forma xüsusiyyətlərindən istifadə etsə də, bəzilərinə bu motiv sadəcə şairin qayəsi üçündür. O, vəhşi və ev heyvanlarının bir-birləri ilə, insan, yaxud digər varlıqlarla münasibətlərinə işıq tutaraq Tatar cəmiyyətində gördüyü axsaqlıqları tənqid etmiş, alleqoriyadan istifadə edərək bu problemin həlli yollarını göstərmişdir. Bu şeirlərdən biri olan "Maktanışu"da şeyx ilə uzunqulağın təkəbbürünü, şeyxin özünə inananları uzunqulaqla bir tutması, tənbellik və cəhəlin tənqidi motivləri işlənilib.

Amerikan qəzetlərindən birindən alınan "Sütke Tüşken Tışkan" şeirində isə südə düşən siçanın mübarizədən əl çəkməməsi, südün yağa çevrilməsi nəticəsində xilas olması nəql edilir. Şeirin son misralarında çətinliklərin yalnız səbr edərək dəf etməyin mümkün olduğu vurğulanır.

"Tölki hem Üzim Cimişi" şeiri Krilovdan tərcümədir. Bu şeirdə tülkünün əlinin çatmadığı üzümlərə "kal" deməyi "pişiyin əlinin çatmadığı ətə mürdar" söyləməyi ilə assosiasiya olunub.

"Kece Tugrısında" adlı şeirində isə az yem verilən keçinin başqalarının bəğini talan etməsi və döyülməyi birinci şəxsin dilindən danışılır. Şeirdə keçi sahibinə görə "oğru" adlandırılmağın dan şikayət edir. "Kece Bilen Sarık"daysa keçiyə qoyunun ağıllı tədbirləri sayəsində qurddan xilas olmağı nəsihət xarakterlidir.

Tukayın "sehirli nağıllar" adlandırılan və içində fantastik ünsürlər olan şeirləri isə "Taz" və "Altın Eteç"dir. Bu cür nağıllar heyvanlar haqqında olan nağıllarla müqayisədə daha geniş olmaqla bərabər, obraz, mövzu və üslub baxımından da fərqlidir. Bu nağıllarda sehirli qüvvələrlə yanaşı adın insan surətlərinə rast gəlmək olur.

Tukayın "Taz" adlı şeirində nağıl və dastanların hiyləgər, ağıllı, zarafatçı obrazı daz (kəloğlanın) etdiyi hiylədən bəhs edilir.

Sözünün üstündə durmayan bir xanın ölümündən bəhs edən "Altın Eteç" şeirinin isə rus nağıllarının birindən alınma olduğu söylənilir.

Tukayın nəzmə çəkdiyi nağıllarda konkret bir məkən yoxdur və hadisələr keçmiş, indiki və gələcək zamanda cərrəyan edir.

Tukay əfsanə və nağılları nəzmə çəkməkdən savayı bu mövzularda yazılmayan şeirlərində belə folklor ünsürlərindən istifadə etmişdir. "Ubır", "Abi-həyat", "Ürək", "Cin", "Qaf dağı" və s. buna nümunə ola bilər.

Türkiyə türkcəsindən uyğunlaşdıran:
Aytac Quliyeva